

معرفی کتاب «فهرست نسخ خطی وقفی (۱۰۶۷ق) اسدالله بن
محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) به آستان قدس رضوی ایران»
کاظم استادی

نسخه پژوه و پژوهشگر مطالعات اسلامی، قم، ایران

**Introduction to the book “List of Manuscripts Donated
(1067 AH) by Asadullah bin Muhammad Khatun Ameli
(d. 1059 AH) to Astan Quds Razavi, Iran”**

Kazem Ostadhi

Manuscript scholar and researcher in Islamic studies
Qom - Iran

Abstract

Four hundred manuscripts were donated to Astan Quds Razavi, Iran, by “Asadullah ibn Sheikh Muhammad Momin al-Mushthar Babin Khatun al-Mashhaddi Ameli” in 1067 AH. He was the son of Allama Fahami Sheikh Muhammad Khatun Ameli (d. 1059 AH), the prime minister of the government of Abdullah Qutb Shah (the Sultan of the Shiite region of Hyderabad, India). This mostly exquisite manuscript collection, which was transferred from Hyderabad, India to Iran, is the largest library entrusted to this library before the transfer of seven hundred manuscripts from Nader Shah Afshar (d. 1160 AH) to 1145 AH, which he had transferred to Iran from the war in India. Therefore, it was appropriate to conduct a study and identify and introduce the titles of all the manuscripts of this endowment collection in the Quds Razavi Library. Recently, a detailed book about this Ibn Khatun library has been published in ten chapters. The present article introduces this book and summarizes the chapters of the book and its conclusions.

Keywords:

Endowment, Sheikh Muhammad Khatun, Abdullah Qutb Shah, Hyderabad, Shiites of the Subcontinent

چهارصد نسخه خطی توسط «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی» در سال ۱۰۶۷ قمری وقف آستان قدس رضوی ایران شده است. وی فرزند علامه فهامی شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، پیشوای دولت عبدالله قطب شاه (سلطان منطقه شیعه‌نشین حیدرآباد هند) می‌باشد. این مجموعه خطی غالباً نفیس، که از حیدرآباد هند به ایران منتقل شده است، بزرگ‌ترین کتابخانه واگذار شده به این کتابخانه تا قبل از واگذاری هفصد نسخه خطی نادر شاه افشار م ۱۱۶۰ق به سال ۱۱۴۵ق که از جنگ هندوستان به ایران منتقل نموده بود، می‌باشد. بنابراین، مناسب بود تا پژوهشی انجام شود و عناوین تمامی نسخه‌های خطی این مجموعه وقفی در کتابخانه قدس رضوی، شناسانده و معرفی گردند. به تازگی، کتاب مفصلی درباره این کتابخانه ابن خاتون در ده فصل، منتشر شده است. نوشته حاضر، به معرفی این کتاب و خلاصه‌ای از فصول کتاب و نتایج آن، می‌پردازد.

مقدمه

به تازگی کتابی با عنوان «کتابخانه شیخ محمد خاتون؛ پیشوای حکومت عبدالله قطب‌شاه در حیدرآباد هند» در حدود ۸۳۰ صفحه وزیری توسط کاظم استادی تألیف شده است؛ که شامل نسخه‌های خطی وقفی (۱۰۶۷ق) فرزند وی، یعنی اسدالله خاتون عاملی به آستان قدس رضوی مشهد الرضاع) می‌باشند، و تنظیم آن حدود یکسال زمان برده است.

این کتاب، مصور است و شامل «تصاویر برخی از نسخ خطی، اسناد، عکس اشخاص و مناطق جغرافیایی» و نیز برخی از جداول کمک‌رسان می‌باشد. در مقدمه اول کتاب، داستان و انگیزه ایجاد اثر، به این شرح از سوی نویسنده درج شده است:

«مطالعات دامنه‌داری پیرامون این «حدیقه الشیعه» و «کاشف الحق» و مسائل پیرامون آنها انجام دادم؛ که در این میان، شواهد و سرنخ‌هایی مرا به نام شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، پیشوای حکومت سلطان عبدالله قطب‌شاه، رساند. اما ملاحظه شد که شرح حال فارسی مناسبی پیرامون این شخصیت در دسترس نیست. بنابراین تصمیم گرفتم تا شرح حالی برای ابن خاتون بنگارم، که شواهدی مرا به نسخ وقفی اسدالله خاتون به سال ۱۰۶۸ق در کتابخانه آستان قدس رضوی، و سپس به نسخ خطی کتابخانه شخصی ابن خاتون رهنمون ساخت. پس از بررسی مجموعه وقفی،

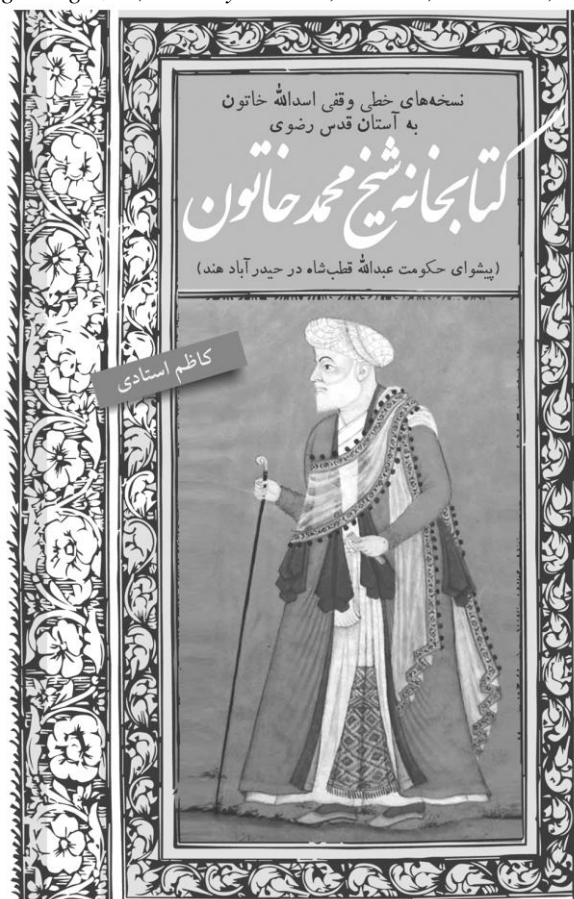
دیدم کتابخانه شیخ محمد خاتون، کتابخانه مهمی بوده است؛ و از طرفی، هیچ ذکر خیر و یادی از وی در آثار و نشریات کتابخانه آستان قدس رضوی و مانند آن، نشده است؛ بنابراین با این که تنظیم و گردآوری فهرست نسخ خطی کتابخانه وی بسیار زمان‌بر بود، اما برای تجلیل از زحمات وی در جمع‌آوری این کتابخانه و نیز قدردانی از فرزند شیخ محمد خاتون بابت وقف همه این نسخ نفیس، عزم‌ام را جزم کردم تا به نوعی، نسخ خطی این کتابخانه را معرفی نمایم و خدمتی نیز به پژوهشگرانی که از این مسأله اطلاعی ندارند، کرده باشم. در ضمن جستجوی نسخ خطی وقفی ابن خاتون و تنظیم فهرست کتابخانه شیخ محمد خاتون، خداوند متعال توفیق داد تا مطالبی را نیز پیرامون این کتابخانه و نسخ خطی آن نگاشتم.»

کتاب فهرست نسخ کتابخانه ابن خاتون، دارای ده فصل است؛ و عناوین

فصل‌های این اثر در یک نگاه کلی عبارتند از:

- ۱- بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی به آستان قدس رضوی.
- ۲- معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۳- فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی در کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۴- تجزیه و تحلیل نسخ خطی کتابخانه علامی فهامی شیخ محمد خاتون در آستان قدس رضوی.
- ۵- پیشنهاد‌های پژوهشی پیرامون نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.
- ۶- معرفی کتابهای درسی حوزه علمیه حیدرآباد (قرن ۱۱ و ۱۲)، بر اساس نسخ خطی ابن خاتون.
- ۷- معرفی چند نسخه خطی از آثار میرداماد در کتابخانه شخصی ابن خاتون عاملی.
- ۸- فهرست نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون در کتابخانه آستان قدس رضوی.
- ۹- فهرست مؤلفین نسخ خطی کتابخانه شخصی علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی.
- ۱۰- نسخه‌های نویافته.

در نوشتار پیشرو به معرفی این کتاب و فصول آن پرداخته شده است.

۱- بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ق) به آستان قدس رضوی

چهارصد نسخ خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی وجود دارند که واقف آنها «اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی» هستند؛ و این نسخ با عباراتی این گونه وقف شده‌اند: «الواقف الضعیف النحیف ابن شیخ محمد مؤمن أسد الله الخاتونی»؛ «الواقف ابن شیخ محمد مؤمن أقل عباد الله أسد الله الخاتونی». همه این نسخ، دارای یادداشت‌های وقفی همانندی بودند؛ که برخی با مهر بزرگ و برخی جدای از مهر بزرگ، عبارت‌های مختصری را نیز به صورت دستنوشته به همراه داشتند: «این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر وقف آستانه حضرت علی ابن موسی رضا نمود، اضعف عبادالله العنی ابن شیخ محمد مومن اسد اله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره‌مند گردند.

هر که بفروشد بلعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

باتوجه به وجود این تعداد نسخه خطی وقف شده به آستان قدس رضوی که همگی آنها قدمتی قبل از سال ۱۰۶۷ ق دارند؛ اکنون مناسب است پژوهش یا تحقیقاتی درباره این کتابخانه و واقف آن انجام گردد و سؤالات ذیل مطرح شوند: ۱- آیا فهرست کاملی از نسخ خطی اسدالله خاتون می‌توان تهیه نمود و این لیست شامل چه اطلاعاتی است؟ ۲- آیا از احصاء نسخ وقفی اسدالله خاتون و بررسی اجمالی آنها می‌توان اطلاعاتی پیرامون واقف یا منشأ کتابخانه وقفی وی به دست آورد؟ ۳- نام و نسب اسدالله خاتون در یادداشت‌های وقفی نسخه‌های اهداء شده به آستان قدس رضوی به این صورت «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن (المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی)» آمده است؛ آیا وی نسبتی با شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ ق) پیشوای دولت عبدالله قطب‌شاه دارد؟ ۴- اگر اسدالله خاتون نسبتی با شیخ محمد داشته باشد؛ آیا چهارصد عنوان نسخ وقفی اسدالله خاتون، می‌تواند متعلق به کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون باشد؟ که از طریق اسدالله وقف گشته‌اند؟

در بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ ق) به آستان قدس رضوی، مطالب زیر به دست آمد:

۱- شرح حالی از اسدالله بن محمد مؤمن عاملی یافت نشد؛ فقط برخی نویسندگان به واسطه کتاب‌های وقفی وی، چند خطی به نام و اطلاعات حاصل از این وقف اشاره نموده‌اند. از سوی دیگر، با این که جستجوی فراوانی و وقت زیادی صرف شد، اما با این حال، از چهارصد نسخه خطی وقف شده توسط اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، حدود ۲۵ نسخه خطی وقفی ابن خاتون، به دلایل مختلفی شناسایی نشد.

۲- پس از بررسی فهرست حدود سیصد و هفتاد و پنج نسخه به دست آمده از مجموعه چهارصد نسخه‌ای وقفی آستان قدس، اطلاعاتی مختلفی به دست آمده که برخی از آنها عبارتند از: الف. در میان این نسخه‌ها، نسخ متعددی یافت شدند که به حکومت و شاهان قطب‌شاهی مربوط هستند؛ برخی از این نسخه‌ها عبارتند از: ۱- «ترجمه قطب‌شاهی». ۲- «اوزان و مقادیر». ۳- «مناقب قطب‌شاهی». ۴- «لباب الاحادیث قطب‌شاهی». ۵- «معالجه الامراض الواقعه» و ۶- «میراث»؛ که هر دو بخاطر سلطان محمد قطب‌شاه تألیف شده است. ب. در میان کتاب‌های وقفی اسدالله، نسخه‌هایی مرتبط با محمد خاتون به چشم

Oriental College Magazine, Century Number, Vol.100, No. 02-04, 2025

می‌خوردند. این نسخه‌های خطی را در چند دسته می‌توان مطرح نمود: نسخه‌های زیادی که دارای یادداشت تملک یا مهر شیخ محمد خاتون هستند؛ یا نسخی که برای شیخ محمد خاتون یا به دستور و درخواست وی کتابت یا نگارش شده‌اند. ج. نسخه‌هایی نیز در این کتابخانه به چشم می‌خورند که از شاگردان و همراهان علامه ابن‌خاتون می‌باشند. همانند: نسخه خطی الفوایُ العلیة اثر شیخ هارون بن خمیس؛ و نیز نسخه‌های خطی آثار محمد علی کربلایی، یعنی: «شرح الشافیة» و «ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواة».

۳- با توجه به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است؛ و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردان وی در این کتابخانه وجود دارند؛ و جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده، به نظر می‌رسد که شخص «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن‌خاتون المشهدی عاملی»، فرزند شیخ محمد خاتون می‌باشد.

۴- اگر تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی را، نسخه‌های کتابخانه شیخ محمد خاتون در نظر بگیریم، لازم به توجه است که کتابخانه علامه فهامی، بیش‌تر از این موجودی را داشته است. به این معنی که در حالات مختلفی، ممکن است تعدادی از نسخ خطی کتابخانه شخصی وی، از این مجموعه آستان قدس رضوی، جامانده باشند.

۲- معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون (پیشوا و فقیه اعظم جنوب هند)، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

طبق شواهد مختلف، شیخ محمد خاتون، کتابخانه معظمی در حیدرآباد هند داشته است (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۸، مقدمه)، که پس از انتقال به ایران، چهارصد نسخه خطی آن توسط فرزندش به کتابخانه آستان قدس رضوی وقف گشته است؛ اما متأسفانه نه این آثار وقفی نفیس، «فهرست مستقل» شده‌اند و نه تاکنون پژوهشی پیرامون این کتابخانه و نسخه‌های آن صورت گرفته است.

پس از بررسی و فهرست عناوین کتابخانه ابن‌خاتون در سال جاری (۱۴۰۲ش)، حدود ۲۵ نسخه از عناوین وقفی این کتابخانه شخصی، یافت نشدند. در این میان، و در سیر جستجو و دستیابی به کسری این نسخه‌ها، به برخی از نسخه‌های تملکی ابن‌خاتون در کتابخانه مجلس شورای اسلامی برخورد شد. به همین مناسبت، این تأمل لازم بود که بررسی شود چه نسخه‌های تملکی از شیخ

محمد خاتون در کتابخانه مجلس وجود دارند؟

در این نوشتار حاضر، با روش پژوهش کتابخانه‌ای، به برخی از نسخه‌های تملکی شناسایی شده از وی، در میان نسخه‌های خطی موجود کتابخانه مجلس شورای اسلامی پرداخته شده و روشن گشت که:

نسخه‌هایی تملکی و یا مرتبط با ابن خاتون، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی یافت می‌شوند؛ که تعداد زیادی نیستند و شامل حدود پنج نسخه تملکی و سه نسخه مشکوک به تملک از ابن خاتون هستند؛ که جدای از نسخه‌های مجموعه و گوناگون، این آثار شناسایی شده به موضوع فقه اختصاص دارند، و مشخص نیست که چگونه به کتابخانه مجلس منتقل شده‌اند؛ این نسخه‌ها عبارتند از:

۱- برهان السداد فی شرح الارشاد، اثر محمد بن احمد خاتون عاملی، شماره نسخه ۸۶۲۴، به تاریخ قرن ۱۱.

۲- ترجمه قطب‌شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)، اثر محمد خاتون عاملی، نسخه شماره ۳۳۴ س، به تاریخ ۱۰۳۷ ق.

۳- حاشیه حاشیه شرح تجرید، اثر محمد بن ابراهیم خطیب‌زاده، شماره نسخه ۱۷۴۵، به تاریخ قرن ۱۰.

۴- قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام (بعلاوه: حاشیه قواعد الاحکام؛ جامع الفوائد فی شرح خطبه القواعد)، اثر حسن بن یوسف حلی، شماره نسخه ۷۹۱۵۰، به تاریخ ۹۷۷ ق.

۵- مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر)، اثر محمد بن مکی عاملی، شماره نسخه ۱۰۰۷۰، به تاریخ ۹۴۵ ق.

۶- مجموعه (جنگ شعر و ...)، بی‌نام (قرن ۱۱)، شماره نسخه ۱۳۹۳۴.

۷- مجموعه (جنگ)، بی‌نام (قرن ۱۱)، شماره نسخه ۳۴۵۷.

۸- مجموعه (سواد اعظم؛ شامل بیش از ۱۵۵ مطلب)، اثر محمد بن علی خاتون عاملی، شماره نسخه ۵۱۳۸، به تاریخ قرن ۱۱.

در بررسی نسخه‌های شناسایی شده از کتابخانه مجلس، مشاهده شد که هیچکدام از این نسخه‌ها دربردارنده مهر وقف اسدالله خاتون یا حاشیه و یادداشتی از وی نیستند؛ این در صورتی است که تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به کتابخانه آستان قدس رضوی، مهر و یادداشت وقف وی را دارند. بنابراین اکنون این سؤال مطرح می‌شود که وضعیت نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون در کتابخانه مجلس، چه نسبتی با کتابخانه شخصی وی و نیز

چهارصد نسخه وقفی فرزند او به آستان قدس رضوی دارند؟ در پاسخ به این پرسش، چندین احتمال قابل طرح هستند: ۱- آثار شناسایی شده مجلس، نسخه‌هایی مربوط به قبل از سفر ابن‌خاتون به هند می‌باشند. ۲- نسخه‌های تملکی مجلس، آثار جدا افتاده در هند هستند؛ که بعداً به ایران رسیده‌اند، و غیر از مجموعه کتابخانه شیخ محمد خاتون می‌باشند. ۳- آثار تملکی مجلس، نسخه‌هایی می‌باشند که از بار کتابخانه ارسالی هند سرقت شده‌اند؛ و مهر و یادداشت وقف از آنها محو گشته است. ۴- نسخه‌های مجلس، آثار سرقتی از کتابخانه قدس رضوی می‌باشند؛ که نشان‌های وقف‌شان از بین برده شده‌اند.

۳- فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسد الله خاتون عاملی در کتابخانه آستان قدس رضوی

در این فصل از کتاب، فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسد الله خاتون عاملی در کتابخانه آستان قدس رضوی به صورت الفبایی درج شده است؛ و نیز اسامی مترادفی که برای برخی از این آثار مطرح است، به صورت ارجاع به عناوین اصلی، درج شده‌اند.

۴- تجزیه و تحلیل نسخ خطی کتابخانه علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) در آستان قدس رضوی

به نظر می‌رسد که نسخه‌های خطی وقف شده توسط اسد الله خاتون به آستان قدس رضوی دارای اهمیت ویژه‌ای است که برخی از آنها عبارتند از: «شخصیت علمی و موقعیت حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار قطب‌شاهیان و نیز حکومت صفویه»، «حضور مؤثر ابن‌خاتون در حوزه علمیه جنوب حیدرآباد»، «نسبت فامیلی شیخ محمد خاتون با شیخ بهایی و نسب جبل‌عاملی وی»، «تعداد زیاد نسخ خطی و قدمت تاریخی آنها»، «انتقال جالب توجه این کتابخانه از هند به ایران» و نیز «انحصاری بودن برخی از نسخه‌های خطی این کتابخانه» (برای اطلاع بیشتر نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۶، سراسرمتن).

بنابراین مناسب است تا پژوهش و تحقیقاتی درباره ابعاد مختلف نسخ خطی این کتابخانه مهم و منحصری‌فرد در آستان قدس رضوی انجام گردد و برخی سؤالات ذیل مورد بررسی قرار گیرند: ۱- مشخصات شکلی و موضوعی نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون چگونه هستند؟ ۲- تاریخ کتابت نسخ خطی و نیز قدمت آثار موجود در کتابخانه ابن‌خاتون چگونه می‌باشند؟ ۳- مؤلفان آثار در این نسخ خطی و بیشترین ایشان چه کسانی هستند؟

برای پاسخ به این قبیل پرسش‌ها و نیز تجزیه و تحلیل نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، بهتر است تا غالب پارامترهای مرسوم در فهرست‌نویسی، در بررسی این نسخ خطی مورد نظر قرار گیرند؛ تا اطلاعات و پاسخ‌های بیشتر و ریزتری به دست ما برسند. در نهایت، با تجزیه و تحلیل اطلاعات نسخ‌ها روشن شد که:

۱- بیشتر آثار موجود در مجموعه کتابخانه شیخ محمد خاتون، به زبان عربی هستند؛ به طوری که از حدود ۴۱۹ عنوان اثر، حدود ۳۷۰ عنوان اثر با زبان عربی و حدود ۵ عنوان عربی - فارسی و مابقی به زبان فارسی می‌باشند. از ۴۴ عنوان اثر که به فارسی هستند، سه اثر آن یعنی «روض الجنان و روح الجنان، البصائر فی الوجوه و النظایر، روضه الورد و نزهة اهل الورد» بسیار کهنه و نفیس، یعنی مربوط به سال‌های ۵۷۷ق و ۱۰ق و ۹۹ق می‌باشند.

۲- برای حدود ۴۱۹ عنوان اثر (با احتساب مجموعه‌ها) موجود در کتابخانه ابن‌خاتون، و جدای از حدود چهل و پنج عنوان اثر که مؤلفین آنها نامشخص هستند، بیش از ۲۱۸ نویسنده و مؤلف شناسایی شد. در میان نسخ خطی آن کتابخانه، برخی از مؤلفین آثار بیش از سه اثر به نام خود دارند. همچنین برخی از آثار هستند که بیش از یک نسخه خطی دارند؛ که غالباً جزء کتب درسی حوزه علمیه آن دوران حیدرآباد هستند.

۳- نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون شامل موضوعات متنوعی هستند، که در نوع خود حائز توجه می‌باشند. موضوعات آن به ترتیب الفبایی به این شرح هستند: «اخبار، اخلاق، ادبیات، اسطربلاب، اسماء الله، اصول فقه، اعتقادات، انساب، انشاء، پاسخ پرسش‌ها، تاریخ، تجوید، تراجم، تفسیر، تقویم، جغرافیا، حدیث، درایه، دعا، رجال، ریاضیات، شعر، صرف، طب، عرفان و تصوف، علوم قرآن، فضایل و مناقب، فقه، فلسفه، قرائت، قصص قرآن، کلام و اعتقادات، گوناگون، لغت، منطق، نحو، هندسه، هیأت و نجوم». این کتابخانه با توجه به موضوعات موجود در آن و نیز کثرت تعداد نسخ خطی در هر موضوع، شاکله و ساختار کتابخانه‌های عالمان حوزی و به تعبیر امروزی، «کتابخانه آخوندی» دارد. برخی از موضوعات، دارای عناوین و نسخه‌های بیشتری هستند که برخی آنها عبارتند از: ۱- موضوع فقه و اصول فقه، با حدود ۷۲ نسخه. ۲- موضوع منطق، با حدود ۷۲ نسخه. ۳- موضوع کلام و اعتقادات، با حدود ۵۸ نسخه. ۴- موضوع تفسیر، با حدود ۳۸ نسخه. ۵- موضوع فلسفه، با حدود ۲۵ نسخه.

۴- با توجه به سال وفات شیخ محمد خاتون در ۱۰۵۹ قمری و نیز وقف شدن نسخه های خطی به سال ۱۰۶۷ قمری، روشن است که قدمت تمامی نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون، به ماقبل سال ۱۰۵۹ قمری بر می گردند. البته از جهت تعداد نسخه های کهن، منحصر به فرد و بی نظیر می باشد. در این کتابخانه حدود چهل نسخه کهن متعلق به قرن هفتم و ماقبل آن وجود دارد؛ که سه نسخه آنها به زبان فارسی هستند. کهن ترین نسخه تاریخ دار، با تاریخ کتابت ۵۰۴ قمری، نسخه «مجمل اللغة» اثر احمد بن فارس رازی (حدود ۳۹۵ق) است. همچنین اطلاعات آماری بیشترین نسخه های خطی به نسبت قرن در «نسخه عنوان» های خطی به این شکل هستند: قرن پنج (۲ نسخه)، قرن ششم (۱۸ نسخه)، قرن هفتم (۲ نسخه)، قرن هشتم (۳۹ نسخه)، قرن نهم (۵۱ نسخه)، قرن دهم (۱۶۰ نسخه)، قرن یازدهم (۶۷ نسخه)، بعلاوه حدود ۵۹ نسخه با تاریخ کتابت نانوشته، که غالباً متعلق به قرن نهم و دهم هستند.

۵- در فهرست نویسی های نسخه های وقفی اسدالله خاتون، بیشتر کاتبان (یعنی حدود ۲۶۶ عنوان نسخه) به صورت «نامعلوم» درج شده اند. اما بیشترین استنساخ و کتابت توسط یک فرد، به اشخاص زیر تعلق دارد: ۱- شاه حسین بن عبدالمجید تربتی (زنده ۹۵۵ق)، با ۱۴ عنوان نسخه. ۲- داوود بن نجم الدین محمد (زنده قرن ۱۰)، با ۱۲ عنوان نسخه. ۳- صالح بن فلاح حمیدانی کعبی (زنده ۹۱۴ق)، با ۹ عنوان نسخه. ۴- محمد حسین بن قاسم طبسی (زنده ۹۴۸ق)، با ۴ عنوان نسخه. در میان حدود ۱۵۳ موردی است که کاتبان آنها در فهارس آستان قدس رضوی ذکر شده اند، جمعاً نام صد کاتب به چشم می خورند؛ که در میان آنها، کتاب های متعددی وجود دارد که روشن می باشد کتابت آنها به خط مؤلف انجام شده است.

۶- از میان ۴۱۹ عنوان نسخه شناسایی شده از نسخ کتابخانه شیخ محمد خاتون، تنها مکان کتابت ۳۲ عنوان نسخه در فهارس مشخص شده است که با حذف مکررات مجموعه ها، شامل ۲۶ نسخه فیزیکی می گردند؛ با این مکان های کتابت: «احمد نگر دکن هند (۲ نسخه)، بخارا، بغداد، حله، حیدرآباد (۳ نسخه)، دمشق (۳ نسخه)، دولت آباد، رمله، سمرقند (۲ نسخه)، شیراز (۲ نسخه)، قزوین، کازرون، کاشان (۳ نسخه)، مشهد رضوی (۲ نسخه)، مکه مکرمه، نجف اشرف». بنابراین بیشتر نسخه های این کتابخانه دارای درج «مکان کتابت» نیستند؛ اما از شواهد و قرائنی، می توان مکان کتابت نامعلوم را حدس زد

که مکان‌های زیر تعلق دارند: منطقه شام، مشهد، قزوین، اصفهان، حیدرآباد. همچنین، در بررسی داده‌های فهرست‌نویسی نسخ شیخ محمد خاتون مشخص شد که کتابت نسخه‌ها غالباً با خطوط نسخ (حدود ۲۵۰ عنوان نسخه) و نستعلیق (حدود ۱۵۰ عنوان نسخه) انجام شده‌اند.

مشخصات صحافی نسخ خطی ابن‌خاتون نیز شامل چند مدل و نوع اندک هستند: ۱- صحافی با مقوا و رویه پارچه‌ای، با تعداد حدود ۲۰۰ عنوان نسخه؛ که حداقل ۱۲۵ عنوان نسخه آن با مشخصه «پارچه‌ای زرد اخری» درج در فهرس شده‌اند. ۲- صحافی چرمی (تیماج، میشن)، با تعداد حدود ۱۷۰ عنوان نسخه؛ که با اوصافی از یکدیگر متمایز شده‌اند. همچنین، برای حدود ۴۹ «عنوان نسخه»، مشخصاتی برای صحافی نسخ خطی درج نگشته‌اند. در هر صورت، با توجه به مشابهت صحافی بسیاری از نسخ این کتابخانه و نیز مقام حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار عبدالله قطبشاه، به نظر می‌رسد که بسیاری از نسخ کتابخانه ابن‌خاتون به صورت مجموعه و توسط صحافان درباری آن دوران انجام یا تجدید صحافی شده است.

وضعیت خاص فهرست‌نویسی نسخ وقفی ابن‌خاتون، شناسایی نسخه‌های مجموعه را بسیار مشکل نموده است. در هر صورت با توجه به شناسایی ۳۷۵ نسخه از چهار صد نسخه وقف شده به کتابخانه رضوی و فهرست شدن ۴۱۹ عنوان نسخه از آنها، اکنون با توجه به بررسی شواهد و برخی از داده‌های دیگر فهرس، به نظر می‌رسد که حداقل ۸۷ «عنوان نسخه»، به صورت «مجموعه» در کتابخانه خاتون قرار دارند.

۵- پیشنهادهای پژوهشی پیرامون نسخ خطی کتابخانه ابن‌خاتون

به نظر می‌رسد که نسخه‌های خطی وقف شده توسط اسد الله خاتون به آستان قدس رضوی، که در واقع کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون هستند، دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ برخی از آنها عبارتند از: ۱- «شخصیت خانوادگی ویژه ابن‌خاتون و خاندان وی و نیز نسبت فامیلی او با شیخ بهائی و علمای دیگر جبل‌عامل». ۲- «جایگاه علمی علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی در حوزه علمیه ایران و حیدرآباد». ۳- موقعیت سیاسی - حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار قطب‌شاهیان هند و نیز حکومت صفویه ایران، و تعاملات وی با دربار صفویه». ۴- «حضور ممتد و تأثیر علمی - فرهنگی ابن‌خاتون در حوزه علمیه جنوب حیدرآباد». ۵- «تعداد زیاد نسخ خطی ابن‌خاتون و قدمت تاریخی آنها؛ و

نیز منشأ متنوع آثار». ۶- «انتقال جالب توجه کتابخانه شیخ محمد خاتون از هند به ایران». ۷- «انحصاری بودن برخی از نسخه‌های خطی این کتابخانه؛ و نیز تبار ویژه بعضی از نسخه‌های غیربومی».

بنابراین، لازم است تا پژوهش‌هایی به صورت مستقیم و نیز به واسطه این مجموعه نسخ خطی نفیس ابن خاتون انجام شوند؛ با این سؤال کلی که: «مجموعه نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، با توجه به اهمیت نسخ و شخصیت و موقعیت علمی و سیاسی ابن خاتون، قابلیت چه نوع تحقیقات و پژوهش‌هایی را دارد؟». در این فصل و به صورت خلاصه، به برخی از این پژوهش‌های پیشنهادی، در پنج دسته، پرداخته شده است؛ که عبارتند از:

۱- پژوهش‌های دسته اول:

- ۱-۱- کشف و شناسایی نسخ مفقود از چهارصد نسخه وقفی اسدالله خاتون عاملی.
- ۱-۲- بررسی حواشی و یادداشت‌های ابن خاتون و خاندان او بر نسخه‌های خطی کتابخانه وی.
- ۱-۳- شناسایی مؤلفان و کاتبان نامشخص نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون عاملی.
- ۱-۴- بررسی و معرفی یادداشت‌ها، انهاءات، حواشی نسخه‌های خطی کتابخانه ابن خاتون.
- ۱-۵- بررسی و تحلیل نسخه‌های خطی کهن کتابخانه شیخ محمد خاتون.

۲- پژوهش‌های دسته دوم:

- ۲-۱- فهرست نسخ فقهی کتابخانه ابن خاتون و تجزیه و تحلیل وضعیت آنها.
- ۲-۲- فهرست نسخ با موضوع منطق در کتابخانه ابن خاتون و تجزیه و تحلیل وضعیت آنها.
- ۲-۳- فهرست نسخ با موضوع کلام و اعتقادات در کتابخانه ابن خاتون و تجزیه و تحلیل وضعیت آنها.
- ۲-۴- فهرست نسخ تفسیری کتابخانه ابن خاتون و تجزیه و تحلیل وضعیت آنها.
- ۲-۵- فهرست نسخ با موضوع «فلسفه، عرفان و تصوف» در کتابخانه ابن خاتون و تحلیل وضعیت آنها.

۳- پژوهش‌های دسته سوم:

- ۳-۱- بررسی وضعیت کتابت در حیدرآباد از قرن دهم و یازدهم (مطالعه موردی کتابخانه ابن خاتون).
- ۳-۲- بررسی وضعیت صنعت صحافی قرن دهم و یازدهم (مطالعه موردی کتابخانه ابن خاتون).
- ۳-۳- بررسی وضعیت نسخه‌های سلطنتی قطب‌شاهیان هند بر اساس نسخ خطی ابن خاتون.
- ۳-۴- بررسی تفاوت‌ها و تمایزات نسخ خطی شام، هند و ایران (مطالعه موردی کتابخانه ابن خاتون).

۳-۵- بررسی آسیب‌ها و آفات نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون.

۴- پژوهش‌های دسته چهارم:

۴-۱- شناسایی و معرفی طلاب و اساتید حوزه علمیه حیدرآباد (قرن ۱۰ و ۱۱) بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۴-۲- معرفی کتابهای درسی حوزه علمیه حیدرآباد هند در قرن دهم و یازدهم، بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۴-۳- بررسی وضعیت درسی و سطح علمی حوزه علمیه حیدرآباد هند در قرن دهم و یازدهم، بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۴-۴- مطالعه و بررسی مجادلات کلامی شیعیان جنوب هند با اهل سنت، بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۴-۵- بررسی وضعیت شعر قرن دهم و یازدهم در حیدرآباد هند، بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۵- پژوهش‌های دسته پنجم:

۵-۱- انتقال میراث جبل عامل و شام به ایران و هند (مطالعه موردی کتابخانه ابن خاتون).

۵-۲- بررسی وضعیت انتساب حدیقه الشیعه بر اساس نسخ خطی ابن خاتون.

۵-۳- بررسی نسخ خطی تملکی میرمحمد مؤمن استرآبادی بر اساس کتابخانه ابن خاتون.

۵-۴- مسیر و طریقه انتقال نسخ خطی حیدرآباد هند به ایران (مطالعه موردی کتابخانه ابن خاتون).

۵-۵- بررسی حفظ و نگهداری نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی از قرن یازدهم تا کنون، بر اساس نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون.

۶- معرفی کتابهای درسی حوزه علمیه حیدرآباد هند در قرن دهم و یازدهم،

بر اساس بررسی نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون رضوی

نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون شامل موضوعات متنوعی هستند، که در نوع خود حائز توجه می‌باشند. اکنون با توجه به وجود این کتابخانه معظم و منحصر به فرد، و نیز ریاست شیخ محمد خاتون بر حوزه دینی و سیاسی منطقه حیدرآباد، مناسب است تا کتب درسی آن حوزه علمیه از میان نسخ خطی ابن خاتون و نیز شواهد جنبی دیگر، استخراج و معرفی گردند.

حدود سیصد و هفتاد پنج نسخه خطی موجود از کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) که شامل حدود چهارصد و نوزده عنوان اثر می‌باشند، بررسی شدند؛ و کتب درسی و کمک‌درسی مرتبط با آنها در سه بخش تفکیک و معرفی گردیدند:

۱- «دروس مقدماتی» در موضوعات: ادبیات، منطق و آداب البحث.

در میان نسخ خطی ابن‌خاتون، ۱۴ عنوان نسخه در موضوع کتب درسی صرف و نحو شناسایی و فهرست شد. در فن «معانی بیان و بلاغت»، عنوان مستقلی به چشم نخورد؛ اما لااقل پنج عنوان نسخه در موضوع تجوید قابل ذکر هستند. همچنین حدود ۷۲ عنوان نسخه نیز در موضوع منطق یافت شد؛ که ۲۴ عنوان از آنها درسی و مرتبط با آن می‌باشند. در موضوع آداب البحث هم، ۶ عنوان نسخه قابل معرفی هستند.

۲- «دروس اصلی»، شامل: فقه و اصول فقه.

حدود ۵۹ عنوان نسخه از نسخ خطی کتابخانه ابن‌خاتون، در موضوع فقه هستند، که ۲۲ عنوان نسخه از آثار درسی و حواشی آنها معرفی شدند. همچنین حدود ۱۵ عنوان در موضوع اصول فقه می‌باشند؛ که ۱۳ عنوان درسی و آثار مرتبط با آنها، فهرست گشتند.

۳- «دروس جنبی»، شامل: فلسفه و کلام؛ تفسیر؛ هیأت و نجوم؛ حدیث و رجال.

در موضوع فلسفه حدود ۲۵ عنوان نسخه در کتابخانه ابن‌خاتون یافت می‌شود؛ که در این میان ۱۱ عنوان نسخه درسی و مرتبط با آن معرفی شدند. برخی از آثار در موضوع عرفان و تصوف نیز در میان نسخ این کتابخانه، موجود است؛ که حدود دوازده عنوان نسخه می‌باشند، و پنج عنوان آن به زبان فارسی هستند. البته چندان مشخص نیست آیا برخی از این کتب ذکر شده، مورد تدریس یا مباحثه بوده‌اند یا خیر؛ زیرا بعید است که در حوزه حیدرآباد، تدریس عرفان چشم‌گیر بوده باشد. همچنین در کتابخانه ابن‌خاتون، حدود ۵۸ عنوان نسخه با موضوع کلام و اعتقادات وجود دارد؛ که از میان آنها ۲۷ عنوان اثر را می‌توان جزء کتب درسی و حواشی آنها معرفی نمود. همچنین در این کتابخانه، حدود ۳۸ عنوان نسخه با موضوع تفسیر یافت می‌شود؛ که ظاهراً ۹ عنوان نسخه از آنها مرتبط با حلقه‌های درسی آن دوران بوده است. نیز، حدود هفده عنوان نسخه در موضوع هیأت و نجوم و اسطرلاب در این کتابخانه یافت شد؛ که برخی از آنها در نسخه‌ها «مجموعه» قرار دارند. در این بین، ظاهراً در حوزه علمیه حیدرآباد، درس حدیث چندان مورد نظر نبوده و بعید نیست که اگر کرسی حدیثی برقرار بوده است، از کتاب الأربعون شیخ بهایی یا شرح فارسی خود ابن‌خاتون عاملی بهره می‌برده‌اند. همچنین، چندین نسخه در موضوع درایه و رجال در میان نسخ شیخ محمد خاتون وجود دارد؛ ولی بعید است که مورد تدریس، واقع شده باشند.

همچنین مشخص شد که با توجه به کثرت نسخه‌های خطی و وجود عناوین متعدد کتاب‌های درسی و کمک درسی در کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق)، به نظر می‌رسد که حوزه علمیه حیدرآباد جنوب هند، در میانه قرن دهم و یازدهم، از رونق علمی لازم برخوردار بوده و منابع رایج در دیگر حوزه‌های علمیه شیعه امامیه، در این حوزه نیز به خوبی در دسترس بوده است.

۷- معرفی چند نسخه خطی از آثار میرداماد در کتابخانه شخصی ابن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)

در بررسی و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی، مشخص شد که چند نسخه خطی از آثار میر محمدباقر حسینی استرآبادی (م ۱۰۴۰ق)، مشهور به میرداماد نیز در میان نسخ خطی کتابخانه وی حضور دارند؛ که یکی از آنها ظاهراً به خط میرداماد است. این نسخه‌های مرتبط به میرداماد، حاوی اطلاعات و یادداشت‌های اختصاصی می‌باشند، که مناسب است در کنار هم فهرست و معرفی جامعی گردند. برخی از آنها که یافته شدند، عبارتند از:

- ۱- الصراط المستقیم (نسخه شماره ۷۸۶)؛
- ۲- الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة (نسخه شماره ۳۶۳۶)؛
- ۳- تفسیر سورة الاخلاص یا «شرح حدیث تمثیل امیرالمومنین(ع)» (نسخه شماره ۲۰۲۶)؛

- ۴- اعضالات العویصات فی فنون العلوم و الصناعات (نسخه شماره ۵۵۳۳).
- ۵- تقویم الایمان = «کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان» (نسخه شماره ۲۲۲).

در این فصل، به معرفی و فهرست‌نویسی این نسخه‌های پرداخته شده است.

۸- فهرست نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون در کتابخانه آستان قدس رضوی

در فصل هشتم که حدود سیصد صفحه می‌باشد، به فهرست‌نویسی و معرفی اطلاعات کتابشناختی نسخ خطی یافته شده از ابن خاتون در کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته شده است. در مقدمه این بخش آمده است:

«لازم است تأسف خودم را نسبت به «عدم توجه» متولیان کتابخانه آستان قدس رضوی و مجموعه این آستان، نسبت به کتابخانه وقفی بسیار نفیس اسدالله خاتون به این کتابخانه، ابراز نمایم. به نظر می‌رسد که با توجه به اهمیت این نسخ و ممتاز بودن آنها در میان نسخ کتابخانه آستان قدس، و حتی به مناسبت تجلیل از واقف محترم آن، لازم می‌نمود که خیلی پیش‌تر، نسخ خطی وی به صورت یکجا فهرست و شخصیت واقف و نیز مالک این نسخ خطی، معرفی گردند.

حتی بسیار متعجبم که با این که نسخ وقفی اسدالله خاتون دارای مهر و یادداشتی در اعلام تعداد چهارصد نسخه خطی وقفی بوده‌اند، چرا فهرست‌نویسان محترم به این نکته مهم توجه نداشتند که «لازم است همه این نسخ چهارصدگانه، توسط یک شخص یا یک تیم واحد فهرست گردند» تا به این واسطه، اطلاعات دقیق‌تر و کامل‌تری در فهرس ارایه شوند، و فهرست این نسخ، از اتقان بیشتر و کامل‌تری برخوردار گردند.

در هر صورت، وقتی این بنده فقیر، مشغول شرح حال شیخ محمد خاتون گشتم و از نبود فهرست نسخ خطی ابن‌خاتون آگاه شدم، تصمیم به تنظیم فهرست نسخ کتابخانه شخصی وی (یعنی نسخ خطی وقفی فرزند ابن‌خاتون، اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی) به آستان قدس رضوی گرفتم؛ که البته وقت و هزینه زیادی از این بنده مصرف نمود.

به هر حال برای معرفی نسخ خطی ابن‌خاتون و فهرست عناوین آنها، مراحل زیر انجام شد تا این فهرست به سرانجام کنونی و حاضر برسد:

۱- به سایت کتابخانه دیجیتال آستان قدس سر زدم و کلیدواژه‌هایی همچون «خاتون، خاتون‌العاملی، محمد بن علی خاتون، اسدالله خاتون، ابن‌خاتون، اسدالله بن محمد» و مانند آنها را جستجو و بررسی نمودم؛ و تعدادی از نسخ خطی شیخ محمد خاتون را شناسایی نمودم.

جدای از این، کارشناس اینترنتی بخش کتابخانه آستان قدس رضوی نیز، حدود ۲۶۰ نسخه از این مجموعه ابن‌خاتون را اعلام آمار نمود.

۲- در مرحله بعد، به سایت «فهرستگان نسخ خطی» که وابسته به سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، و شامل محتوای کتاب «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» (فنخا) جناب حاج آقا مصطفی درایتی است مراجعه نمودم؛ که شامل معرفی ۴۳۴ اثر به عنوان واقف «اسدالله خاتون» بود. این نتایج جستجو، دربردارنده عناوین دره‌می بودند که نسخ «عکسی، تکراری، ناقص» و احیاناً فهرست اشتباه را نیز شامل بودند.

۳- برای اطمینان بیشتر و احیاناً شناسایی نسخ کامل‌تری از نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی با تاریخ وقف ۱۰۶۷ قمری، به مرکز رایانه «مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد» که مجری کتاب «فنخا» بود مراجعه نمودم؛ و خروجی شامل کلیدواژه‌های «اسدالله خاتون عاملی» و نیز «تمامی نسخ وقف شده به آستان قدس در تاریخ ۱۰۶۷ قمری» در قبال پرداخت دو میلیون و

ششصد هزار تومان، گرفتیم.

۴- در این مرحله، کل نتایج جستجوها بررسی شدند؛ و عناوین نسخ عکسی و تکراری یا همگون و مشکل دار، از لیست نتایج حذف گشتند.

۵- با توجه به «اطلاعات فهارس» فهرست نویسان نسخ به دست آمده و مطالعه آنها، سرنخ‌هایی نیز از عناوین نسخ وقفی دیگر اسدالله خاتون که در آمار سایت دیجیتال آستان قدس و نتایج خروجی فنخا وجود نداشتند، حتی الامکان شناسایی، لیست و تجمیع شدند.

در این میان، اطلاعات کتابشناسی برخی منابع دیگر همانند الذریعه و اعیان الشیعه نیز، کمک‌رسان بود و تعدادی از نسخ وقفی اسدالله خاتون نیز از طریق اطلاعات این منابع کشف و شناسایی شدند.

پس از این اقدامات، مجموعاً حدود ۳۷۵ نسخه از چهارصد نسخه وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی شناسایی شد.

۶- در این مرحله، همه فهرست‌های این نسخ شناسایی شده مطالعه و حتی الامکان تصحیح شدند؛ و ضمن آن، برخی از اشکالات و نواقص آنها مرتفع گشت. البته در بعضی از موارد نیز که امکان تهیه عکس نسخ و خرید فایل آنها از سایت آستان قدس و مانند آن، برایم فراهم شد، با توجه به تصاویر نسخه‌ها، فهرست کامل‌تری برای این عناوین نگارش شد و برخی از اطلاعات فهرست نویسان قبلی، اصلاح و تصحیح گشت.

۷- در این میان، برخی از شماره‌های نسخ خطی اسدالله خاتون، شامل مجموعه‌ها بودند. این مجموعه‌ها مشکلات فراوانی برای تنظیم فهرست بنده ایجاد نمودند که به برخی از این مشکلات در ضمن مقاله‌ای اشاره نموده‌ام. در هر صورت عناوین نسخ مجموعه‌های مشخص و نیز مجموعه‌های نامشخص، حتی الامکان مورد تذکر و اشاره واقع شدند.

در این میان، بعید نیست که فهرست نمودن انفکاک‌های برخی از مجموعه‌ها در کتابخانه آستان قدس رضوی و نیز وجود مجموعه‌های دیگری در عناوین کتابخانه شیخ محمد خاتون در آستان قدس، آمار و نتایج آماری ما را تنظیم این فهرست و مقالات پیرامون آن، تحت‌الشعاع خود قرار دهند، و موجب گمراهی در برخی از اطلاعات عرضه شده، باشند.

۸- تذکر این نکته ضروری است که، چون بنده فقیر، تمامی عکس نسخ خطی ابن خاتون را از نزدیک ندیده‌ام، ممکن است اشکالات متعددی در فهرست

و لیست کنونی حاضر، وجود داشته باشد.

در همین جا، مناسب است به دست‌اندرکاران کتابخانه آستان قدس پیشنهاد کنم تا فرد یا افرادی را به صورت یک تیم اختصاصی معین نمایند و با در اختیار گذاشتن فیزیکی کل چهارصد نسخه خطی وقفی اسدالله خاتون، زمینه نگارش یک فهرست کامل و جامع در چند جلد از این نسخ را فراهم آورند؛ که البته این پروژه بسیار مفید، ممکن است چند سال به طول انجامید».

به هر تقدیر، فهرست تنظیمی این بخش از کتاب که بیشترین حجم از کتاب را به خود اختصاص داده است شامل بیشتر از ۳۷۵ نسخه می‌باشد. یک نمونه از فهرست‌نویسی آن، جهت ملاحظه سبک و ساختار فهرست، تقدیم می‌گردد:

اعضالات العویصات = الاعضالات العویصة = الاعضالات العویصات فی فنون العلوم و الصناعات = رساله عشرینیه / چنددانشی - عربی

میرداماد، محمد باقر بن محمد، ۱۰۴۰ قمری

این رساله، شامل پاسخ به بیست مسئله مشکل می‌باشد که از علمی متفاوت برگزیده شده‌اند؛ و احتمالاً این مطالب رساله، پاسخی از سوالات شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) می‌باشد، که در آغاز رساله نیز به نام او اشاره شده است.

مسئله اول تا چهارم رساله، مربوط به علم ریاضیات و هندسه، مسئله پنجم مربوط به علم فیزیک، مسئله ششم مربوط به علم هیئت و ستاره‌شناسی، مسئله هفتم تا دهم مربوط به علم حکمت و فلسفه، مسئله یازدهم تا چهاردهم مربوط به علم کلام، مسئله پانزدهم مربوط به علم فلسفه، مسئله شانزدهم تا بیستم مربوط به علم فقه و اصول می‌باشند. مؤلف ظاهراً، نگارش رساله را در سال ۱۰۲۲ قمری به پایان رسانده است.^(۱)

۱. این اثر میرداماد حدود ۲۳ نسخه خطی دارد (درایتی، ۱۳۹۱ش: ۴/۴۹۹)؛ که تعیین وضعیت قدیمی‌ترین نسخه آن، کمی مشکل است. نسخه تملکی شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) که در کتابخانه آستان قدس (شماره ۵۵۳۳) وجود دارد، دارای تاریخ «ذی‌الحجّه الحرام ۱۰۲۲ق» می‌باشد؛ در این میان، نسخه مجموعه در کتابخانه ملک (شماره ۶۹۵/۲) نیز، دارای همین تاریخ است. جدای از این دو نسخه، یک نسخه نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد (شماره ۲۳۲/۲) که آن نیز، دارای تاریخ «ذی‌الحجّه الحرام ۱۰۲۲ق» است (برگ ۲۳)؛ ولی با توجه به تاریخ مطالب اثر دیگر مجموعه، در اوراق قبل از آن (برگ ۷)، که دارای تاریخ ۱۳۴ق می‌باشد، معلوم می‌شود که تاریخ ۱۰۲۲ق در نسخه مجلس، کپی نوشته نسخه مادر این نسخه و نه تاریخ کتابت واقعی این نسخه بوده است. بنابراین، در میان این سه نسخه دارای تاریخ «ذی‌الحجّه الحرام ۱۰۲۲ق»، قدر متیقن می‌توان گفت که نسخه تملکی ابن‌خاتون از همه قدیمی‌تر است؛ زیرا لااقل می‌دانیم که شیخ محمد خاتون از سال ۱۰۲۹ق تا آخر عمر در ایران نبوده

۱. کتابخانه رضوی؛ کد دستیابی نسخه: ۵۵۳۳

آغاز نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و الاعتصام بالعزیز العليم بعد الحمد لله والصلاة على عباده المصطفين فيا ولدى الروحاني ويا حبيبي العقلاني يا شرف الخاتون ويا من هو بقريحتہ الشاهقة...؛ **انجام نسخه:** ... وطوله ان سبيله جدد للمسترشدين وناثله غير مجذوذ عن المستعدين - نقل بواسطة من خط المصنف بسط الله فضله الطامي خلد الله ظله السامي - وكتب أحوج المربوبين واقفر المفتاقين إلى رحمة الرب الجواد الغني محمد بن محمد يدعى باقر الداماد الحسيني ختم الله له في نشأيته بالحسنى دادى ذى الحجة الحرام سرر شهر عام ۱۰۲۲ من الهجرة المقدسة المباركة النبوية حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً».

خط: نستعلیق، کاتب: در فهرست کتابخانه و فنخا، کاتب رساله را شخص مؤلف دانسته‌اند؛ اما با وجود تنوع دستخط میرداماد و ابهاماتی که پیرامون آن‌ها وجود دارد، برخی این رساله را به خط وی ندانسته‌اند، مخصوصاً به این که در انتهای نسخه آمده است «... نقل بواسطة من خط المصنف بسط الله فضله الطامي خلد الله ظله السامي ...»؛ تا: ۱۰۲۲ ق، جا: ظاهراً اصفهان؛ تعداد صفحات: ۱۸ برگ، ۱۳ سطر، اندازه: ۱۹*۱۰ س.م.

یادداشت‌ها: این اثر به «شرف الخاتون» یا «اشرف آل خاتون» اهدا شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم و الاعتصام بالعزیز العليم بعد الحمد لله والصلاة على عباده المصطفين فيا ولدى الروحاني ويا حبيبي العقلاني يا شرف الخاتون ويا من هو بقريحتہ الشاهقة الملکوتية لكل علم غامض قانون رفاک الله إلى قصيا المعارج في النشأتين ولقاك نضرة العيش على قصوى المدارج في العالمين و أقر الله أعیننا بمشاهدة جمالك وسقانا كأسا دهاقا من رحيق وصالک لا تلهين سرک اللطيف عن التدبر في هذه الاعضالات العويصة التي كسائر نظائرہا من العويصات الداهية الشاجية والمعضلات الساحية الساطية في فنون العلوم وافانين الصناعات كان فل وقدتها وحل عقدتها امرأ مرهوناً في الاعصار والدهور بزمننا وشيئا مضمونا للأفهام والعقول من قبلنا والله سبحانه قد يسرنا للفصيته عنها والقول الفصل فيها بجميل منه واکرامه وجزيل فضله وانعامه ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم...».

[ملاحظه عکس نسخه؛ فهرست رضوی: ۴-۲۷۱].

۹- فهرست مؤلفین نسخ خطی کتابخانه شخصی علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی (پیشوای حکومت قطب‌شاهیان)

از چهارصد نسخه وقف شده توسط اسدالله خاتون از کتابخانه شیخ محمد خاتون به آستان قدس رضوی، بیش از ۳۷۵ نسخه شناسایی شد. اما به علت وجود نسخه‌های مجموعه، این ۳۷۵ نسخه فیزیکی، در واقع شامل بیش از ۴۱۹ عنوان اثر هستند؛ که برای حدود ۴۱۹ عنوان اثر (با احتساب مجموعه‌ها) موجود در کتابخانه علامه فهامی شیخ محمد خاتون، و جدای از حدود چهل و پنج عنوان اثر که مؤلفین آنها نامشخص هستند، بیش از ۲۱۸ نویسنده و مؤلف شناسایی شد (که به زودی در جدولی خواهد آمد).

از طرفی، چون نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، یک دسته و گردشده شخصی با اطلاعات مرتبط هستند؛ به نظر می‌رسد که با بررسی کل نسخه‌های این کتابخانه به صورت یکجا و همزمان، می‌توان نشان‌ها و شواهدی برای کشف و شناسایی مؤلفان نامعلوم و کاتبان نامشخص به دست آورد. بنابراین، مناسب تا این مجموعه نفیس، با توجه به این نکته، بازبینی و بررسی فهرستی گردند؛ و به این سؤالات پرداخته شود:

- ۱- آیا نسخ موجود در کتابخانه شیخ محمد خاتون، از جهات شکلی (خط و کاغذ و ساختار) و نیز از جهات موضوعی، قابل دسته‌بندی و بررسی هستند؟
- ۲- آیا می‌توان از شواهد دستخط، تاریخ کتابت یا حواشی و یادداشت‌های نسخ همگن و مرتبط، نام مؤلفین و کاتبان را شناسایی یا تبارشناسی نمود؟
- ۳- در برخی موارد، «مؤلفان مالک نسخه» یا «کاتبان مالک نسخه»، به علت بدیهی بودن اطلاعات نسخه برای ایشان، از درج و ثبت نام و مشخصات شخصی در نسخه صرف‌نظر می‌کنند؛ آیا می‌توان از شرح حال و ترجمه شخص ابن خاتون و خاندان وی، و نیز شاگردان و هم‌دوره‌ای‌های ایشان، نام برخی از مؤلفین و کاتبان نسخ نامعلوم را شناسایی و کشف نمود؟

به همین منظور، فهرست حدود ۲۱۸ تن مؤلفین نسخ خطی کتابخانه شخصی علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی (پیشوای حکومت قطب‌شاهیان) برای توجه پژوهشگران، در این نوشتار ارائه می‌گردد.

البته آثار و تألیفاتی که بدون نام نویسنده بوده‌اند نیز، با عنوان «بی‌نام»، در این جدول حضور دارند؛ که لازم است توسط محققین و پژوهشگران و با کمک دیگر آثار نسخ خطی شیخ محمد خاتون و حواشی نسخ، شناسایی گردند.

در اینجا مناسب است تا یک صفحه از نمونه جدول فهرست مؤلفین جهت ملاحظه اطلاعات موجود در آن، نمایش داده شود.

ملاحظات	نوع سند	مکان کتاب	تاریخ کتابت	نام کتاب	نوع خط	کتابشناسی	تاریخ رنگی	مؤلف	زبان	موضوع	نام نویسنده اثر	نام کتاب
-	تذکره خانی	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	نسخ	۲۵۳۳	قرن ۱۰ ق	ابن حسن بن ابن طالب	عربی	فقه	(شرح مختصر الفقه)	کشف الرموز
-	ناملم	ناملم	قرن ۶ (۱۰۵۹ق)	احمد بن محمد	نسخ	۲۳۱۶	قرن ۱۵ (۱۳۳۲-۱۳۳۱ق)	ابن منصور بن حسین	عربی	اصناف	(نور الدرر)	نثر الدرر فی الصحاحرات
-	تذکره مسکن خراس	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	استنساخ	۱۰۱۳	قرن ۱۰ ق	ابن یحییٰ خلیفه بن علی	عربی	مناقب	-	جاشنه قوامع الاسرار فی شرح صحاح الانوار
-	تذکره مسکن	ناملم	قرن ۱۰ (ظهور محمد بن علی صفی زاهدی)	ابن یحییٰ خدی بن علی بن عبدالله	نسخ	۱۳۳۸	قرن ۱۰ ق	ابن ابن سروان حسین بن علی	عربی	فقه	-	الاعلام الجلیة فی شرح الاقضية
-	موا (وه اوجه اوزی)	ناملم	قرن ۱۰ (مستقیمه ۱۰۰۰هـ)	ابن یحییٰ خدی بن علی بن عبدالله	نسخ	۲۵۳۳	قرن ۱۰ ق	ابن ابن سروان حسین بن علی	عربی	فقه	-	الکواکب الدریة فی شرح رسالة النجیة
-	تذکره قزوینی، السیر	ناملم	قرن ۱۰ (الاولی ۱۰۰۰هـ)	مؤلف	نسخ	۲۵۸۱	قرن ۱۰ (۱۰۶۰ق)	ابن ابن خلیفه، محمد بن علی	عربی	فقه	-	المسائل الجاهلیة فی شرح الرسالة الاقضية
-	مجلس علم	دمشق	قرن ۸ (کتبیه ۸۰۰هـ)	ناملم	نسخ	۷۸۸۹	قرن ۱۰ (۱۰۳۸ق)	ابن الونکل، محمد بن عبدالله	عربی	اصول فقه	-	الخلاصة
-	موا (وه اوجه اوجه)	ناملم	قرن ۱۰ (مختصه ۱۰۳۳ق)	ناملم	نسخ	۲۸۸۲	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن ابیاری، عبدالرحمن بن محمد	عربی	تراجم	-	زوجه الالهة فی طبقات الازناء
-	پارچه‌ای	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	نسخ	۲۳۸۲	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن یحییٰ خلیفه بن علی بن حسین	عربی	طب	(المدونات الفلیة)	توقیه الصححة بالاسباب السنه
-	موا (وه اوجه اوجه)	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	نسخ	۵۰۵۹	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن یحییٰ خلیفه بن علی بن حسین	عربی	وفا	-	الخصم الضمیر من کلام سید المرسلین
-	تذکره تراجمی	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	نسخ	۲۱۲۲	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن جوزی، محمد بن محمد	عربی	صرف	-	المنالیه فی الصرف
-	پارچه	ناملم	قرن ۱۰ ق	ناملم	استنساخ	۲۳۳۷	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن حاجب، عثمان بن عمر	عربی	اصول فقه	(مختصر الاحول = مختصر ابن الحاجب)	مختصر المستوفی
-	تذکره مسکن	ناملم	قرن ۱۰ (اوقیة اول محرم ۱۰۹۹ق)	احمد بن علی بن محمد	نسخ	۲۳۵۰	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن حاجب، عثمان بن عمر	عربی	اصول فقه	(مختصر الاحول = مختصر ابن الحاجب)	مختصر المستوفی
-	تذکره مسکن	ناملم	قرن ۱۰ (ربیع الاول ۱۰۹۹ق)	محمد بن احمد بن عبدالله	نسخ	۲۳۹۹	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن حاجب، عثمان بن عمر	عربی	اصول فقه	(مختصر الاحول = مختصر ابن الحاجب)	مختصر المستوفی
-	مجلس علم خراس	ناملم	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ناملم	نسخ	۲۵۹۹	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی	عربی	رجال	(مختصر طبایع القاصیة فی السیاسة الرجال)	توقیه التیاض
-	تذکره مسکن	ناملم	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	محمود بن یحییٰ بن محمود	نسخ	۱۲۹۱/۱	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن خاتون، محمد بن علی	عربی	طب	(مختصر شرح القرآن وقران مسطور)	مشکل اصحاب القرآن
-	ناملم	ناملم	قرن ۱۱ (۱۳۲۵ق)	ابن حسن	استنساخ	۷۸۱۸	قرن ۱۱ (۱۰۵۸ق)	ابن خاتون، محمد بن علی	فارسی	حدیث	(مختصر شرح ابن اصبه)	باب الاکابر فلیک شاهی
-	موا (وه اوجه اوجه)	ناملم	قرن ۱۰ (ربیع الاول ۱۰۹۹ق)	ناملم	استنساخ	۵۰۴۶	قرن ۱۰ (۱۰۳۷ق)	ابن سیدنا، حسین بن عبدالله	عربی	طب	(احکام الازیة الفلیة)	الازیة الفلیة

۱۰- نسخه‌های نیافته

در دوران اتمام کار کتاب فهرست و صفحه‌آرایی متن، به مناسبت مقاله چند نسخه خطی آثار میرداماد در کتابخانه خاتون و نیز برخی پژوهش‌های دیگر مرتبط با ابن خاتون، چند عنوان نسخه جدید از نسخ وقفی اسدالله خاتون یافت شد. این دو نسخه که در فهرست و معرفی آنها در پی خواهد آمد، در اطلاعات

آماري مقالات ابتداي اين كتاب محاسبه نشده‌اند. بنابر اين، لازم است تا خوانندگان و پژوهشگران عزيز، خودشان اين دو نسخه يا احياناً چند نسخه ديگري كه از چهارصد نسخه كتابخانه شيخ محمد خاتون هنوز شناسايي نشده‌اند و بعداً شناسايي مي‌گردند را، در آمار و اطلاعات مقالات مرتبط در اول اين كتاب ما، لحاظ و مورد توجه آماري قرار بدهند.

۱۱- كتابنامه

براي نگارش مقالات مربوط به نسخ خطي شيخ محمد خاتون و مسائل پيراموني آن، از حدود صد و سي منبع استفاده يا مراجعه شده است؛ كه اين تعداد از منابع، جدای از منابعي است كه در برخي از فهرس اصلي كتاب، از آنها بهره برده شده و يا مراجعه موردی گشته است. در هر صورت، همين فهرست منابع، مي‌توان براي علاقمنداني كه مي‌خواهند در اين حوزه، پژوهش‌هاي ديگر يا تازه‌تري انجام دهند، مفيد فايده خواهد بود. اين كتابنامه عبارت است از:

۱. ابن حاجب، عثمان بن عمر (۶۹۹)، *مختصر المنتهي*، مخطوط، شماره نسخه ۲۴۴، مشهد: كتابخانه آستان قدس رضوي.
۲. ابن طيفور (بي‌تا)، *حدايق السلاطين*، تصحيح شريف النساء انصاري، دهلي: چاپ نعماني پريس.
۳. آبي، منصور بن حسين (۵۶۵ق)، *نثر الدرر في المحاضرات*، نسخه خطي شماره ۴۴۱۶، مشهد: كتابخانه رضوي.
۴. استادي، كاظم (۱۴۰۰ش)، ف، «*معرفي و بررسي كهن‌ترين نسخه خطي الغيبة منسوب به نعماني*»، انتظار موعود، ۲۱د، ش ۷۵.
۵. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ط، «*شرح حال و آثار محمد علي كربلائي مؤلف كتاب كشف الايات قطب‌شاهي*»، مجله سفیه، شماره ۸۰.
۶. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ظ، «*مأخذشناسي انتساب حديقه الشيعة به مقدس اردبيلي*»، نشریه میراث شهاب، شماره ۱۱۱.
۷. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۱، «*بررسي تاريخ وفات شيخ محمد خاتون*»، مخطوط، قم: كتابخانه رضا استادي.
۸. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۲، علامه شيخ محمد ابن خاتون *عاملی*، مخطوط، قم: كتابخانه رضا استادي.
۹. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۴، «*تجزیه و تحليل كتابخانه شيخ محمد خاتون در قرن يازده قمری*»، مخطوط، قم: كتابخانه رضا استادي.
۱۰. استادي، كاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۵، «*آثار و تالیفات شيخ محمد خاتون عاملی*»، مخطوط، قم: كتابخانه رضا استادي.

۱۱. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۶، «شرح حال و زندگانی محمد خاتون پیشوای دولت قطب‌شاهی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۲. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۸، «فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۳. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۲، «علامه شیخ محمد ابن خاتون عاملی، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۴. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۳، «اسدالله خاتون واقف بزرگ کتابخانه آستان قدس رضوی، کتاب مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۵. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۴، «بررسی منشأ کتابهای وقفی اسد الله خاتون عاملی»، کتاب مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۶. استادی، کاظم (۱۴۰۲ش)، ی ۱۵، «معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)»، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتاب مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
۱۷. اشرف، محمد (۱۹۸۰م)، «فهرست سالار جنگ فارسی (ج ۷)، حیدرآباد: موزه و کتابخانه سالار جنگ.
۱۸. افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی (۱۳۹۱ش)، «فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ۸)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۹. اکبر، رضیه (۱۹۸۲م)، «نظم و نثر فارسی در زمان قطب‌شاهی، حیدرآباد دکن: بی‌نا.
۲۰. امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق)، «اعیان الشیعۀ، بیروت: دارالتعارف.
۲۱. امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ق)، «اعیان الشیعۀ، بیروت: دارالتعارف.
۲۲. امینی، محمد حسین و سید محمود مرعشی‌نجفی (۱۳۹۷ش)، «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی (ج ۴۹)، قم: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی.
۲۳. اوجبی، علی (۱۳۸۱ش)، «مقدمه تصحیح صراط مستقیم، تهران: میراث مکتوب.
۲۴. اوجبی، علی (۱۳۸۲ش)، «مقدمه تصحیح تقویم الایمان، تهران: میراث مکتوب.
۲۵. بدرالعینی، محمود بن احمد (۱۰۴۰ق)، «فرای‌د القلائی‌د فی مختصر شرح الشواهد، مخطوط، شماره نسخه ۱۸۹۶۰، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۲۶. بلغرامی، علی‌اصغر (۱۹۲۴ق)، «مآثر دکن (متضمن بر حالات عمارات و آثار بلده حیدرآباد و مضافات بلده)، حیدرآباد: دارالطبع سرکار عالی.
۲۷. بی‌نام (۱۲۶۲ق)، «وقف ۱۵۸ جلد کتاب توسط موسی گیلانی به کتابخانه آستان قدس / قدس در ماه شعبان، نسخه خطی به شماره ۵۲۷۴۲، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۲۸. بی‌نام (قرن ۱۱)، «مجموعه (جنگ شعر و ...)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۱۳۹۳۴.

۲۹. بی نام (قرن ۱۱)، **مجموعه** (جنگ)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۳۴۵۷.
۳۰. بی نام، (بی تا) **فهرست کتابخانه بانکیپور خدابخش**، شهر پتنا: <http://kblibrary.bih.nic.in>
۳۱. بینش، تقی (۱۳۴۵ش)، «**روضه الورد و نزهة اهل الورد** (متن فارسی قرن هفتم)»، نامه آستان قدس، شماره ۲۴، صص ۳۲ - ۴۸.
۳۲. بیهقی، علی بن زید (قرن ۹)، **لباب الانساب و القاب الاعقاب**، مخطوط، شماره نسخه ۵۷۴۰، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳۳. تبریزی، محمد کاظم بن حبیب الله (۱۰۳۳ق)، **میراث**، مخطوط، شماره نسخه ۲۲۷۰، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳۴. تهرانی، آقا بزرگ (بی تا)، **طبقات اعلام الشیعه**، تحقیق: علینقی منزوی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۳۵. تهرانی، آقا بزرگ (۱۳۶۷ش)، **الذریعة الی تصانیف الشیعه**، تهران: کتابخانه اسلامی.
۳۶. جزائری، هارون بن خمیس (قرن ۱۱)، **الفوایء العلیه فی شرح الاثنی عشریه**، نسخه خطی، شماره ۲۵۰۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳۷. جوادی، قاسم (۱۳۷۷ش)، «**نگاهی به الرواشح السماویة میرداماد**»، فصل نامه علوم حدیث، ش ۱۰، ص ۱۸۹ - ۲۰۰؛
۳۸. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد الله (۱۹۴۱م)، **کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون**، بغداد: مکتبه المثنی (نیز، بیروت: دار إحياء، دار العلوم الحدیثه، ودار الکتب العلمیه).
۳۹. حافظ مزی، یوسف بن عبدالرحمن (قرن ۸)، **تهذیب الکتب فی اسماء الرجال**، مخطوط، شماره نسخه ۳۵۹۵، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۰. حائری، عبدالحسین و دیگران (۱۳۹۱ش)، **فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی** (ج ۱، ج ۳، ج ۶)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۴۱. حائری، عبدالحسین و علی صدرایی خویی (۱۳۷۷ش)، **فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی** (ج ۳۷)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۴۲. حسن زاده مراغه‌ای، صادق (۱۳۷۴ش) «**نفاوتهای حدیقه الشیعه و کاشف الحق**»، (مقاله‌ای از مجموعه مقالات کنگره)، قم: کنگره محقق اردبیلی، ص ۵۱۷ - ۶۱۶.
۴۳. حسینی استرآبادی (میرداماد)، میر محمدباقر بن محمد (قبل از ۱۰۵۹ق)، **الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیه**، مخطوط، شماره نسخه ۳۶۳۶، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۴. حسینی استرآبادی، احمد بن علی (قبل از ۱۰۶۷ق)، **معالجه الامراض الواقعه من الرأس الی القدم**، مخطوط، شماره نسخه ۵۱۵۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۵. حسینی استرآبادی، محمد مؤمن بن علی (قبل از ۱۰۳۴ق)، **اوزان و مقادیر**، مخطوط، شماره نسخه ۵۳۲۲، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

۴۶. حلی، ابن فهد (۹۷۶ق)، *اللمعة الجلیة فی معرفة النیة*، مخطوط، شماره نسخه ۲۵۵۳، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۷. حلی، حسن بن یوسف (۷۵۳ق)، *تبصرة المتعلمین فی احکام الدین*، مخطوط، شماره نسخه ۲۲۸۱، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۸. حلی، حسن بن یوسف (۸۷۰-۸۵۹ق)، *نهاية الاحکام فی معرفة الاحکام*، مخطوط، شماره نسخه ۲۶۵۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴۹. حلی، حسن بن یوسف (۹۷۷ق)، *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام* (بعلاوه: حاشیه قواعد الاحکام؛ جامع الفوائد فی شرح خطبه القواعد)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۷۹۱۵۰.
۵۰. خاتون عاملی، محمد (۱۰۳۷ق)، *ترجمه قطبشاهی* (ترجمه اربعین شیخ بهایی)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۳۳۴ س.
۵۱. خاتون عاملی، محمد (۱۰۹۵ق)، *کشف الحق فی الامامة*، نسخه خطی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، شماره ۱۴۸۲۸.
۵۲. خاتون عاملی، محمد بن احمد (قرن ۱۱)، *برهان السداد فی شرح الارشاد*، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۸۶۲۴.
۵۳. خاتون عاملی، محمد بن علی (۱۰۳۵ق)، *لباب الاحادیث قطبشاهی*، مخطوط، شماره نسخه ۱۸۱۸، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۵۴. خاتون عاملی، محمد بن علی (۱۰۴۶ق)، *الاربعون* (ترجمه قطبشاهی)، نسخه خطی با شماره ۱۹۳۸ کاتب عبدالعلی بن محمد علی حکم آبادی نطنزی، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۵۵. خاتون عاملی، محمد بن علی (قبل از ۱۰۶۷ق)، *کاشف الحق*، منسوب شده به معزالدین حسینی اردستانی (قرن ۱۱)، مخطوط، شماره نسخه ۱۲۵۷، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۵۶. خاتون عاملی، محمد بن علی (قبل از ۱۰۶۷ق)، *کاشف الحق*، منسوب شده به معزالدین حسینی اردستانی (قرن ۱۱)، مخطوط، شماره نسخه ۱۴۸۲۸، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۵۷. خاتون عاملی، محمد بن علی (قرن ۱۱) *مجموعه* (سواد اعظم؛ شامل بیش از ۱۵۵ اثر)، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۵۱۳۸.
۵۸. خطیب، محمد بن سلیمان (۹۸۵ق)، *شرح شواهد الکشاف*، نسخه خطی، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۴۸۴۵.
۵۹. خطیبزاده، محمد بن ابراهیم (قرن ۱۰)، *حاشیه حاشیه شرح تجرید*، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۱۷۴۵.
۶۰. درایتی مصطفی (۱۳۹۱ش)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران*، تهران: کتابخانه ملی.

۶۱. رازی، احمد بن فارس (۵۰۴ق)، **مجمّل اللّغة**، نسخه خطی شماره ۱۵۴۳۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۶۲. رضوی، میرسعادت علی (۱۳۷۵ش)، **کلام الملوک**، حیدرآباد: مجلس اشاعت دکنی محفوظات.
۶۳. سلار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز (۷۰۲ق)، **المراسم العلویة فی الاحکام النبویة**، مخطوط، شماره نسخه ۲۶۵۸، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۶۴. سلماسی، مهدی (۱۳۹۹ش)، «**آل خاتون**» (دائرة المعارف بزرگ اسلامی)، تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، مدخل ابن خاتون، ویرایش جدید سایت اینترنتی ۱۳۹۹/۳/۱۹ش.
۶۵. شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷ش)، **گنج هزار ساله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب**، مشهد: آستان قدس رضوی.
۶۶. شاکری، رمضانعلی (۱۳۸۰ش)، **واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی**، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۶۷. شوشتری، سید نورالله (۱۳۷۷ش)، **مجالس المومنین**، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۶۸. صاعدی شیرازی، نظام الدین احمد (۱۹۶۱م)، **حديقة السلاطين قطب‌شاهی**، حیدرآباد: بی‌نا.
۶۹. عاملی جَبعی، زین الدین بن نورالدین (قرن ۱۰)، **الفوائد الملیة فی شرح الرسالة النفلیة**، مخطوط، شماره نسخه ۲۵۰۸، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷۰. عاملی، اَبی‌منصور الحسن بن زین‌الدین (۱۰۰۹ق)، **منتقى الجمال فی الأحادیث الصحاح والحسان**، کتابخانه مکتبه الإمام الخوئی، شماره نسخه: ۱۵۱.
۷۱. عاملی، محمد بن احمد (۱۰۰۳ق)، **حاشیة الالفیة**، مخطوط، شماره نسخه ۲۳۶۱، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷۲. عاملی، محمد بن مکی (۹۴۵ق)، **مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر)**، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۱۰۰۷۰.
۷۳. عرفانیان، غلامعلی و مصطفی مهدی‌زاده (۱۳۷۰ش)، **کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی** (مجلد ۱۲)، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۷۴. عزمی، راحت (۱۹۹۲م)، **علامه ابن خاتون**، حیدرآباد: باب العلم سوسائٹی.
۷۵. علامه فلسفی، احمد (۱۳۸۶ش)، **مکاتبات سلطان عبدالله قطب شاه**، تهران: وزارت امور خارجه.
۷۶. علوی عاملی، احمد بن زین‌العابدین (۱۰۲۳ق)، **کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان**، مخطوط، شماره نسخه ۲۲۲، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷۷. غلامی‌مقدم، براتعلی (۱۳۸۷ش)، **کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی** (مجلد ۲۷)، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

۷۸. فخر رازی، محمد بن عمر (۹۶۱ق)، *محصل افکار المتقدمین و المتأخرین من العلماء و الحكماء و المتکلمین*، مخطوط، شماره نسخه ۲۴۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷۹. فراستی، محمد علی و براتعلی غلامی مقدم (۱۳۷۹ش)، *کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی* (مجلد ۲۰)، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۸۰. فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۷۷ش)، *مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی*، تهران: امیرکبیر.
۸۱. قاسم بن میر نورالله (۱۰۴۵ق)، *مطلع الشمس*، مخطوط، شماره نسخه ۳۰۶۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۸۲. قنوجی، صدیق بن حسن خان (۱۳۹۵ق)، *أبجد العلوم*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۸۳. کربلایی، محمد علی (۱۰۵۷ق)، *هادیه قطب‌شاهی در استخراج آیات الهی*، مخطوط، تهران: کتابخانه ملک، نسخه شماره ۲۰۷۲.
۸۴. کربلایی، محمد علی (قرن ۱۱)، *ترتیب ایضاح الاشتباه فی اسماء الرواة*، مخطوط، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه شماره ۳۵۹۲.
۸۵. کربلایی، محمد علی (قرن ۱۱)، *شرح شافیه*، نسخه خطی شماره ۳۸۳۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۸۶. کرکی، علی بن حسین (۹۵۲ق)، *الجغریة*، مخطوط، شماره نسخه ۲۳۲۴، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۸۷. کرمانی، نفیس بن عوض (۱۰۲۵ق)، *شرح الاسباب و العلامات*، مخطوط، شماره نسخه ۵۱۱۰، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۸۸. کرمی، مجتبی (۱۳۷۳ش)، *نگاهی به تاریخ حیدرآباد دکن*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۸۹. کریمیان، لیلی (۱۳۹۳ش)، *«آل‌خاتون»* (دانشنامه جهان اسلام)، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ج ۱۴، مدخل آل‌خاتون.
۹۰. گروهی از نویسندگان (۱۳۶۱ - ۱۳۸۴ش)، *فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی* (مجلدات ۱، ۲، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۲۷)، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۹۱. معینی، محسن و اسماعیل باغستانی و خسرو باقری (۱۳۹۳ش)، مقاله «*تعلیم و تربیت (تعلیم و تعلم)*»، تهران: دانشنامه جهان اسلام.
۹۲. مهاجر، جعفر (۱۴۱۰ق)، *الهجرة العالمية إلى ایران فی العصر الصفوی* (اسبابها تاریخیة و نتائجها الثقافیة و السیاسیة)، بیروت: دارالروضة.
۹۳. نصرآبادی اصفهانی، محمدطاهر (۱۳۱۷)، *تذکره نصرآبادی*، تهران: ارمغان.

۹۴. نظری، محمود (۱۳۹۲ش)، *فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی* (ج ۴۲)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۹۵. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۰۷۷ق)، *الغیبه*، نسخه خطی، مشهد: کتابخانه ملک، شماره ۳۶۱۷.
۹۶. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۵۷۷ق)، *الغیبه*، نسخه خطی، مشهد: کتابخانه آستان قدس، شماره ۱۷۵۴.
۹۷. هارون بن خمیس (۱۰۳۶ق)، *الفوایُ العلیه فی شرح الاثنی عشریه*، نسخه خطی شماره: ۲۵۰۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
۹۸. والازاده، ابوالفضل و ابوالفضل حافظیان (۱۳۸۳ق)، *نگاهی به کتاب جوامع الکلام فی دعائم الاسلام*، نشریه سفینه، تابستان شماره ۳.

منابع مقاله

- ۱- استادی، کاظم، «بررسی منشأ کتابهای وقفی اسد الله خاتون عاملی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوری، دوره ۲، زمستان شماره ۲، ۱۴۰۲ش، صص ۲۴ - ۴۴.
- ۲- استادی، کاظم، «معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند) در کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، نشریه نسخه شناسی متون نظم و نثر فارسی، دوره ۲، زمستان شماره ۲۰، ۱۴۰۲ش، صص ۱ - ۴۰.
- ۳- استادی، کاظم، «فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
- ۴- استادی، کاظم، «تجزیه و تحلیل کتابخانه شیخ محمد خاتون در قرن یازده قمری»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
- ۵- استادی، کاظم، «پیشنهادهای پژوهشی پیرامون نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون»، نشریه شمس، دوره ۲، زمستان شماره ۱۶، ۱۴۰۲ش، صص ۱۳ - ۴۴.
- ۶- استادی، کاظم، «معرفی کتابهای درسی حوزه علمیه حیدرآباد (قرن ۱۱ و ۱۲) بر اساس نسخ خطی ابن خاتون»، نشریه شمس، دوره ۳، زمستان شماره ۱۷، ۱۴۰۳ش، صص ۱ - ۴۰.
- ۷- استادی، کاظم، «معرفی چند نسخه خطی از آثار میرداماد در کتابخانه شخصی ابن خاتون عاملی»، نشریه میرداماد، پاییز شماره ۳۶، ۱۴۰۳ش، صص ۱ - ۲۰.
- ۸- استادی، کاظم، «فهرست مؤلفین نسخ خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی (سفیر قطب‌شاهیان در دربار شاه عباس صفوی)»، پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، دوره ۱، شهریور شماره ۱، ۱۴۰۳ش، صص ۱۱ - ۲۵.
- ۹- استادی، کاظم، *کتابخانه شیخ محمد خاتون*، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۴۰۳ش.

